

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-131>

УДК 349.6

Халецька К.К., Сидоренко Н.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВА ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗОНАХ ПРОВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

Анотація. Дана стаття присвячена проблемним питанням у сфері охорони навколишнього природного середовища, що виникають на територіях військових конфліктів як на сході нашої країни, так і взагалі у світі. У статті розглядається історичний аспект виникнення необхідності правового регулювання охорони довкілля в зонах проведення бойових дій та досліджується вплив військових конфліктів на екосистеми та їх природні ресурси. Також проаналізовано зарубіжний досвід щодо ліквідації наслідків бойових дій, відновлення земель, вод та атмосферного повітря в межах територій, що зазнали забруднення. Поставлено питання щодо закріплення у національному законодавстві відповідальності за порушення екологічного законодавства військовослужбовцями та регламентації механізму доведення винуватості осіб та причинно-наслідкового зв'язку між військовими діями, екологічними правопорушеннями та негативними наслідками для довкілля. В ході розкриття проблематики забезпечення екологічної безпеки населення проаналізовано національне та міжнародне законодавства та надані рекомендації щодо прийняття правових заходів, які зроблять ефективною охорону навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій.

Ключові слова: навколишнє природне середовище, зони бойових дій, довкілля, військові конфлікти, моніторинг, правова охорона, законодавство, відновлення.

Khaletska Kateryna, Sydorenko Nikita

Yaroslav Mudryi National Law University

LEGAL PROTECTION OF THE ENVIRONMENT IN THE ZONE OF ARMED CONFLICT

Summary. This article is devoted to the problematic issues in the field of environmental protection that arise in the territories of military conflicts both in the east of our country and in the world in general. The article examines the historical aspect of the need for legal regulation of environmental protection in combat zones and examines the impact of military conflicts on ecosystems and their natural resources. It also has been analyzed foreign experience in dealing with the effects of hostilities, restoration of land, water and atmospheric air within contaminated territories. The question is raised of the responsibility for the violation of environmental legislation by military personnel and the regulation of the mechanism of proving the culpability of persons and the causal link between military actions, environmental offenses and negative consequences for the environment. During the answering on the issues of ensuring the ecological safety of the population, national and international legislation have been analyzed and the recommendations have been given on the adoption of legal measures that would make the environmental protection in combat zones more effective. On the basis of the conducted research it is established that the national legislation does not define the responsibility of servicemen for violation of the requirements of the legislation about environmental protection, as well as there is no mechanism for bringing to justice the perpetrators in accordance with international normative acts. The purpose of the article is to analyze the impact of military conflicts on the environment, to characterize legislation and doctrines, which contain the legal regulation of liability for violations of environmental legislation in combat zones and to investigate the practice of bringing guilty people to justice. The current situation in our country requires research and critical analysis of the legal framework of Ukraine in order to determine the effectiveness of ensuring of environmental safety of the population in the area where hostilities take place. The article proposes to amend the legislation of Ukraine, which would establish the responsibility of servicemen for violations of environmental law in combat zones.

Keywords: environment, combat zones, environment, military conflicts, monitoring, legal protection, legislation, restoration.

Постановка проблеми. У військовій практиці зустрічається таке висловлювання: «де починається війна, там закінчується екологія». Історія містить велику кількість війн, які потягли за собою проблеми всесвітнього масштабу не тільки в економічній, політичній та соціальної сфері, а й в екологічній. Після будь-якої діяльності людини в природі залишаються певні наслідки, які можуть негативно відобразитися на нашому природному середовищі. І дії людини під час військових конфліктів, безумовно, не є винятком. Військові протистояння не несуть позитивного впливу для навколишнього природного середовища, а можуть тягнути за собою виникнення екологічної катастрофи на нашій планеті. Бойові дії викликають низку екологічних проблем, які потребують нормативного вирішення,

встановлення та доведення порушень норм міжнародного права, визначення відповідальності за такі порушення, як на міжнародному рівні, так і на національному. Сьогоднішня ситуація в нашій країні потребує дослідження та критичного аналізу нормативно-правової бази України задля визначення ефективності забезпечення екологічної безпеки населення на території, де ведуться бойові дії.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженнями охорони навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій займалися Грицан А.О., Сушик О.В., Балюк Г.І., Ткачук П.С., Ворона Т.О. та інші. Однак питання вдосконалення законодавства щодо охорони НПС в зонах проведення бойових дій та відповідальності порушення цих норм залишається відкритим.

Мета дослідження нашої статті полягає в аналізі впливу військових конфліктів на стан довкілля, а також в характеристиці законодавства та доктрин, які містять правове регулювання, відповідальності за порушення вимог законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій та дослідження практики притягнення винних до відповідальності.

Відповідно до поставленої мети в статті мають бути вирішені наступні **завдання**:

- розглянути історичний аспект виникнення необхідності правового регулювання охорони навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій;

- дослідити можливий вплив військових конфліктів на навколишнє природне середовище;

- проаналізувати міжнародне та національне законодавство, що стосується правового регулювання питання охорони НПС в зонах проведення бойових дій;

- встановити можливі шляхи вдосконалення чинного законодавства щодо охорони НПС в зазначених обставинах.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні однією з проблем міжнародної спільноти є охорона довкілля. Ліга Націй, ООН та інші міжнародні міжурядові організації на зламі XX століття підписали низку конвенцій, які стосувалися збереження навколишнього природного середовища та запобігання його знищенню й ураженню. Так з історії ми знаємо, що Першу світову війну нерідко називають «війною хіміків», бо впродовж з 1914–1918 років воюючі сторони використовували отруйні речовини різної дії, такі як хлор, ціанідна кислота, іприт та інше. Хоча це була дієва зброя, але не гуманна, застосування якої спричинило великий вплив на навколишнє природне середовище. Через це, у Женеві 17 червня 1925 року був підписаний Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних та інших подібних газів та бактеріологічних засобів, в якому засуджувалося застосування на війні хімічних речовин, так само як і будь-якої аналогічної рідини, речовин і процесів [6]. Женевський протокол 1925 став початком у боротьбі за заборону зброї масового знищення, а саме хімічної та бактеріологічної зброї. Під час Другої світової війни заборону використання такої зброї певним чином не було порушено, тому це перетворило дану заборону на норму міжнародного звичаєвого права. Але окремі випадки використання забороненої зброї воюючими на той час державами під час бойових дій фіксувалися. Тому міжнародне співтовариство доклало великих зусиль для того, щоб обмежити розробку, виробництво, розповсюдження і нагромадження таких речовин.

Таким чином на Генеральній Асамблеї ООН у 1972 році було підписано Конвенцію про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення. У 1993 році було також підписано Конвенцію про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та про її знищення. В основу даних Конвенцій було покладено регламентацію здійснення контролю за дотриманням норм міжнародного права.

Хоча на межі XX–XXI століття було прийнято велику низку міжнародно-правових актів, які стосувалися питання охорони навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій, але в історії траплялися численні випадки порушення норм міжнародного права та застосування заборонених засобів. Прикладом недодержання вимог Конвенцій можуть слугувати такі країни, як В'єтнам, Югославія, Сирія та інші, де були зафіксовані порушення. Наприклад, у війні 1961–1973 років на території В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі об'єктом військового ураження було обрано посіви сільськогосподарських культур, плантації технічних культур, великі масиви рівнинних і гірських джунглів, мангрових лісів, а під час війни в Кувейті у 1990–1991 роках знищення його екосистеми розглядалось як особливий та ефективний засіб послаблення противника [1]. Вищевказані дії також називаються екоцидом – масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Хімічна зброя – це не єдиний засіб ураження ворога під час бойових дій, який в майбутньому може призвести до екологічної катастрофи. До них можна віднести бомбардування, використання ядерної зброї, різноманітне застосування важкої гусеничної техніки для вирізання лісосмуг та інше. Хоча використання таких методів та прийомів здійснюється з метою нанесення ворогу максимальних втрат, але воно також являє небезпеку і навколишньому природному середовищу. В протидію можливим рішенням держав щодо застосування засобів та прийомів, які загрожують екологічній безпеці, Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1976 року прийняла Конвенцію про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє природне середовище. Термін «засоби впливу на навколишнє природне середовище» необхідно тлумачити, як будь-які засоби для зміни складу або структури Землі, включаючи її біосферу, літосферу, гідросферу й атмосферу шляхом на-вмисного втручання або керування природними процесами. Так в даній Конвенції передбачається, що кожна держава зобов'язується не прибігати до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє природне середовище, що мають довгострокові або серйозні наслідки, нанесення збитку або шкоди будь-якій іншій державі, а також кожна держава не повинна допомагати, заохочувати або спонукати будь-яку державу, групу держав, міжнародну організацію до здійснення такої діяльності.

Потребує уваги і те, що збройна боротьба залучає багато економічних, зокрема, фінансових ресурсів, а отже витрати на всі інші сфери визнаються невідповідними та несвочасними. Через це забезпечення екологічної безпеки та охорони довкілля під час ведення бойових дій відходить на другий план. Сторони конфлікту, як і мирне населення держав, на території яких ведуться бойові дії, більше дбають про збереження власного життя й перемогу над противником, ніж про безпечний стан навколишнього природного середовища. Але війна завдає великої шкоди екологіч-

ному стану довкілля, що може призвести до ще більшої катастрофи, ніж програш у збройному конфлікті. Будь-яка діяльність під час збройного військового конфлікту має свої наслідки, які можуть негативно вплинути на екологічну безпеку, як держави, так і всього світу в цілому. Такими наслідками можуть бути викиди в атмосферне повітря органічних забруднювачів, зараження вод, ґрунту, повітря, руйнування шахт та інших потенційно-небезпечних об'єктів, таких як промислові підприємства, що в майбутньому може призвести до надзвичайних ситуацій.

Під час бойових дій постійно ведуться обстріли як стрілецькою зброєю різних калібрів, так і з застосуванням мінометів і артилерії. Все це призводить до викиду в атмосферу великої кількості стійких органічних забруднювачів – діоксидів, вінілхлориду, хлоринів і фенолів, сполук свинцю і ртуті, що мають високі канцерогенні та мутагенні властивості. Під час вибуху одного кілограму тротилу виділяється близько 300 літрів оксиду азоту та чадний газ. Виділені під час обстрілів в повітря оксиди азоту в атмосфері з'єднуються з водою і утворюють кислотні дощі.

Під час збройних конфліктів часто відбуваються забруднення, що спричиняють зниження якості питної води, а також загрожують екосистемам водою. Екологи констатують багатократне збільшення у водоймах, які знаходяться біля зон ведення бойових дій, вмісту цинку, міді, хрому, свинцю, кадмію та інших отруйних речовин. Велику загрозу становлять зруйновані каналізаційні й очисні споруди. Через них стічні води потрапляють до річок, забруднюючи їх небезпечними сполуками, такими як нітрат і сульфат. Інша проблема – в затоплених шахтах, в яких через бойові дії неможливо відкачати зливні води. Шахтні води містять велику кількість важких металів та солей. Рівень підземних вод може об'єднатися з ґрунтовими і отруїти питну воду і все навколишнє середовище. Це призведе до того, що родючі ґрунти перетворяться на солончаки, а у водоймах почне масово вмирати риба. Шкода може бути й набагато більшою. Так, наприклад, затоплення великої кількості шахт на Донбасі може призвести до отруєння питної води і виникнення радіоактивно забруднених вод, забруднення Азовського моря та Сіверського Дінця, що спричинить екологічну катастрофу.

Однією з небезпек для навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій є також масові поховання, які не відповідають встановленим санітарним нормам. При розкладанні трупів часто вивільнюються отруйні речовини, які згодом можуть проникнути в ґрунт та води, що призведе до зараження останніх.

Нерідко, щоб завдати іншій стороні більшої шкоди, ведеться обстріл великих об'єктів промисловості. Однак, це може завдати дуже великої шкоди довкіллю. Так при бомбардуванні нафтопереробного заводу в Новому Саді (Сербія) у води Дунаю було скинуто понад 100 т аміаку. Концентрація нафтопродуктів у воді на різних ділянках досягала 37-198,24 мг/л замість максимально допустимих 10 мг/л. Також відбувся викид 75 тис. т нафти, при цьому згоріло до 90% від загальної маси. Забруднено майже 40 тис. м³ ґрунту. У районі нафтопереробного заводу за-

бруднено 1700 тис. м², сильно забруднено – до 200 тис. м². Наслідки цього забруднення матимуть тривалий і далеко не локальний характер. З водами Дунаю небезпечні речовини можуть досягти інших країн та Чорного моря [9].

Шкода від війни завдається й сільськогосподарським угіддям. Так, на-приклад, через мінування території, там неможливо випасати велику рогату худобу. Іншим прикладом є Югославський конфлікт, під час якого, великої шкоди зазнали орні землі Албанії та Північної Македонії, на яких споруджувалися табори біженців. У результаті – сотні гектарів ґрунту виведені зі сфери господарської діяльності.

Ведення військових дій негативно впливає на тваринний світ. Птахи і великі ссавці вимушені мігрувати до інших регіонів, порушується природний баланс щодо чисельності деяких видів тварин, що може спричинити зміну екологічних зв'язків в природних системах.

Особливо великої шкоди зазнає також рослинний світ. Під час бойових дій здійснюється неконтрольована вирубка лісів як мирним населенням, так і військовими формуваннями задля побутових та господарських потреб. Через постійні вибухи й обстріли виникає чимало пожеж в лісах й заповідних зонах. За даними організації «Екологія. Право. Людина», станом на 2015 рік пожежі, викликані обстрілами, охопили близько 17% лісів і 24% степів у зоні АТО. В абсолютних цифрах від вогню на той час постраждало 36 266 га землі, 114 га пасовищ та сінокосів, 147 га орних земель. Ландшафтний парк «Донецький кряж» згорів повністю на площі понад 3 тисячі гектарів. Однак ліси й заповідні зони страждають не тільки від пожеж. Під час бойових дій здійснюється будівництво фортифікаційних споруд на територіях заповідних об'єктів. Так, під час будівництва бліндажів, траншей і критих окопів в Національному природному парку «Святі Гори» було вирубано велику кількість лісу. Фортифікації також були збудовані на крейдяних кручах у заповіднику «Крейдяна флора» та у Регіональному ландшафтному парку «Краматорський» [3].

Такі негативні наслідки для навколишнього природного середовища можуть виникати через недотримання норм міжнародного права, нехтування положеннями національного законодавства, недобросовісне виконання своїх обов'язків військовослужбовцями. В Статуті внутрішньої служби та Бойовому статуті ЗС України встановлюються відповідальні особи за забезпечення екологічної безпеки під час бойових дій, а саме командири та заступники командирів військових підрозділів, начальники служби екологічної безпеки полку та інші. Так наприклад, начальник служби радіаційного, хімічного, бактеріологічного захисту – начальник служби екологічної безпеки полку відповідно до статті 86 Статуту внутрішньої служби ЗС України зобов'язаний брати участь у розробленні заходів захисту полку від зброї масового ураження, організувати їх виконання зі своєї служби, здійснювати заходи для забезпечення радіаційної та екологічної безпеки, знати метеорологічну обстановку в районах роз-ташування та бойових дій полку; проводити не рідше ніж один раз на три місяці перевірку наявності та тех-

нічного стану озброєння і засобів радіаційного, хімічного і біологічного захисту в підрозділах полку та на складі; здійснювати контроль за організацією екологічно безпечної експлуатації та технічного обслуговування озброєння, бойової та іншої техніки, комунальних і побутових об'єктів, технологічних ліній та цехів, пунктів заправлення і складів пально-мастильних матеріалів, підсобних господарств полку; вести облік та організувати контроль за зберіганням, використанням і транспортуванням ядерних матеріалів, джерел іонізуючого випромінювання, токсичних речовин відповідно до встановлених норм і правил; планувати та контролювати реалізацію заходів щодо зменшення викидів (скидання) шкідливих речовин у довкілля; складати річний та перспективний плани контролю екологічної безпеки на підпорядкованих об'єктах та контролювати їх виконання та інше [7].

За невиконання зазначених обов'язків військовослужбовці можуть нести дисциплінарну та кримінальну відповідальність. Однак, остання передбачається лише за порушення статутних правил (стаття 406 КК України), застосування зброї масового знищення (стаття 439 КК України), екоцид (стаття 441 КК України) та за інші кримінальні правопорушення передбачені в розділах 19 та 20 КК України. За порушення вимог екологічної безпеки у мирний час військовослужбовець буде нести відповідальність на загальних підставах. Відповідно, якщо буде встановлено, що шкода навколишньому природному середовищу була спричинена діями (діями чи бездіяльністю) українських військово-службовців або інших фізичних та (або) юридичних осіб, залежно від обставин справи, то вони будуть нести юридичну відповідальність, а саме:

- цивільну (статті 319, 394, 1187, 1188, 1189 ЦК; статті 68, 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»);
- дисциплінарну (статті 142, 147 КЗпП; ст. 68 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»);
- адміністративну (глава 7 та статті 46-1, 53-4, 95, 24, 25 КУпАП);
- кримінальну (розділ VIII та статті 113, 197-1, 258, 261, 292, 299, 441, 438 КК).

Щодо встановлення відповідальності в нормах міжнародного права, то в статті 3 Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 року встановлено, що воююча сторона, яка порушить постанови даного Положення, повинна відшкодувати збитки, якщо для цього є підстави. Вона буде відповідальна за всі дії, вчинені особами, що входять до складу її військових сил [5]. Тобто держава, яка порушила норми даної Конвенції буде нести відповідальність у вигляді відшкодування збитків іншій державі.

Наразді з договірними нормами міжнародного права існують також звичаєві, прецедентні, норми «м'якого» права, які мають допоміжний (рекомендаційний) характер при забезпеченні охорони навколишнього середовища під час проведення бойових дій [4]. Хоча вони і не встановлюють відповідальність за порушення норм міжнародного законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій, але містять тлумачення

певних термінів, які, наприклад, вживаються в військовій практиці або в законодавстві щодо забезпечення екологічної безпеки.

Втім, слід зазначити, що механізм притягнення до юридичної відповідальності винних у скоєнні екологічних правопорушень в зонах ведення бойових дій майже не реалізується через наявність прогалин в національному та міжнародному законодавстві, а також через відсутність регламентованої процедури. Так, наприклад, дані кримінальної статистики з Донецької та Луганської областей не містять точного і повного рахунку кримінальних правопорушень вчинених проти довкілля, хоча й дають можливість оцінити загальні обсяги поширення протиправних дій. Через відсутність можливості проведення якісного досудового розслідування в зоні операції об'єднаних сил, а також проведення моніторингу за станом навколишнього природного середовища (встановлення фактів та показників його погіршення, забруднення та інше), неможливо виділити інформацію щодо кількості злочинів, учинених на цій території. Є можливість лише зазначити загальну кількість злочинів, скоєних на території Донецької та Луганської областей. Крім того, навіть ті дані не можуть вважатися повністю достовірними через, по-перше, високий рівень латентності, по-друге, через те, що офіційної статистики не включаються злочини, вчинені на тимчасово непідконтрольній Україні території. До того ж, із загальних статистичних даних неможливо виокремити кількість злочинів, учинених саме проти довкілля, бо у деяких випадках однією нормою охоплюється декілька різних злочинних проявів [2]. Головне управління Національної гвардії України також проінформувало, що військовослужбовці Національної гвардії України за порушення заходів охорони навколишнього природного середовища в зоні проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей протягом 2014–2016 рр. до дисциплінарної, адміністративної, кримінальної відповідальності не притягувались.

Неякісне проведення досудового розслідування щодо злочинів проти довкілля, відсутність обґрунтованого судового розгляду, а також відсутність статистики щодо притягнення винних до відповідальності за порушення екологічної безпеки не є єдиною проблемою на Сході України. Інформація, яку Міністерство екології та природних ресурсів оприлюднювало на власному веб-порталі у формі інформаційно-аналітичних довідок про стан довкілля в зоні АТО та на звільнених територіях, свідчить про недостатнє охоплення території бойових дій заходами із моніторингу довкілля. Так, систематичні спостереження за станом забруднення атмосферного повітря проводилися у 2015 р. на території Донецької області лише в трьох містах – Маріуполь, Краматорськ, Слов'янськ; спостереження за потужністю експозиційної дози гамма-випромінювання проводилися лише у 8 пунктах спостережень Донецької та Луганської областей. Також відомо, що на непідконтрольних Україні територіях Луганської та Донецької областей продовжують господарську діяльність підприємства, що входять до «Переліку 100 об'єктів, які є найбільшими забруднювачами довкілля в Україні». Безконтрольно здійсню-

ються викиди забруднюючих речовин у повітря та скид неочищених зворотних вод у водні об'єкти. Артобстріли та мінування значних територій спричинили знищення лісів, захисних лісосмуг, розливання, порушення ґрунтового покриття, виникнення пожеж, руйнування потенційно-небезпечних об'єктів та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населених пунктів, що також викликає забруднення атмо-сферного повітря, ґрунтів, водних ресурсів тощо. За попередньою оцінкою державних органів, загибель лісових культур у 2014 р. внаслідок бойових дій лише на території Луганської області становила понад 700 га. У той же час, мінування лісових насаджень та прилеглих до них територій перешкоджають створенню нових лісових культур [10].

Задля охорони навколишнього природного середовища в зонах збройних конфліктів проводиться моніторинг за станом довкілля за підтримки міжнародних організацій таких як ОБСЄ та Гельсінська спілка з прав людини, МБО «Екологія-Право-Людина». Проте цей захід надає неповні статистичні дані щодо стану довкілля на території проведення бойових дій, тому пропонується вдосконалення системи екологічного моніторингу в зонах ведення бойових дій. Зокрема, Ткачук П.С. та Ворона Т.О. зазначають в своїй статті, що необхідною умовою успішного функціонування такого моніторингу є оцінка і прогнозування впливу чинників воєнно-техногенного навантаження, можливості ураження промислових потенційно-небезпечних об'єктів внаслідок ведення бойових дій, а також розробка заходів з управління екологічною безпекою прикордонного регіону [8].

Важливим питанням є відновлення стану навколишнього природного середовища на територіях, де відбувалися військові конфлікти. Для природного відновлення земельних ресурсів від забруднення важкими металами необхідно сотні років, а проведення рекультиваци забруднених та порушених земель можливе лише в мирних умовах та за великі кошти. Усунення наслідків бойових дій залежить також від законодавчого визначення на національному рівні правового

режиму території, відповідальних осіб, джерел фінансування, процесу поновлення екологічної безпеки та ін. Комісія міжнародного права ООН у своєму проекті двадцяти восьми принципів зменшення впливу війни на довкілля пропонує створити спеціальні компенсаційні фонди, а також надавати фінансову допомогу країні, в якій відбувалися бойові дії. Законодавець повинен розробити законопроект про ліквідацію наслідків військових конфліктів або зробити посилання на застосування аналогії закону при вирішенні даного питання. Наприклад, в основу законопроекту можна покласти структуру закону «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», в якому чітко визначається статус даної території, різні категорії зон, які потребують державного регулювання, права та обов'язки щодо використання кожної з зон та інше.

Висновки. Збройні конфлікти залишають «міну уповільненої дії» на нашій планеті, яка у майбутньому, може обернутися величезною екологічною катастрофою. Описані вище наслідки ведення бойових дій неможливо виправдати. Відновлення навколишнього природного середовища потребує не одну сотню років, але, на жаль, збройні конфлікти стаються набагато частіше. Таким чином, наше законодавство має прогалини щодо визначення відповідальності осіб, уповноважених здійснювати нагляд та контроль за дотриманням норм екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища в зонах проведення бойових дій. Саме тому слід врегулювати питання відповідальності за спричинення шкоди природі. Для забезпечення екологічної безпеки в зонах проведення бойових дій, необхідно закріпити у національному та міжнародному законодавстві процедуру притягнення до відповідальності винних у порушенні норм щодо охорони навколишнього природного середовища в зонах військових конфліктів; продумати та розробити механізм доведення причинно-наслідкового зв'язку; вдосконалити систему моніторингу за станом довкілля; розробити механізм відновлення довкілля після збройних конфліктів.

Список літератури:

1. Балюк Г.І., Сушик О.В. Поняття екологічного ризику в діяльності збройних сил України: правові аспекти. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 4(14). С. 69.
2. Блага А.Б., Загороднюк І.В., Короткий Т.Р. На межі виживання: знищення довкілля під час військового конфлікту на Сході України. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. 2017. С. 36–38.
3. Василюк О.В. Війна і довкілля: заповідники в зоні АТО. *Українська правда: Життя*. 2015. URL: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/03/7/190398/> (дата звернення: 12.10.2019).
4. Грицан А.О. Міжнародне гуманітарне право як ключовий інструмент охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів міжнародного характеру. *Порівняльне аналітичне право*. 2016. № 6. С. 278–279.
5. Про закони і звичай війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичай війни на суходолі: IV Конвенція від 10.10.1907. № 995_222. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 13.10.2019).
6. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів від 17.06.1925 № 995-198. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_198 (дата звернення: 13.10.2019).
7. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999. № 548-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 12.10.2019).
8. Ткачук П.С., Ворона Т.О. Підходи до побудови концепції екологічного моніторингу операційних зон регіонального збройного конфлікту при веденні службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів на ділянці регіонального управління. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень*. Київ, 2017. № 2(60). С. 55–56.
9. Шарій В.В. Висновки з балканської війни. Чому навчила Україну балканська війна та інші конфлікти. *Міжнародна безпека*. 1999. № 1. С. 46–48.
10. Войціховська А., Шутяк С., Мельник-Забрамна О., Василюк О., Норенко К., Кравченко О. За заг. редакцією Кравченко О. Воєнні дії на сході України – цивілізаційні виклики людству. Львів: ЕПЛ, 2015. С. 124–126.

References:

1. Balyuk, G.I., & Sushik, O.V. (2015). Ponyattya ekologichnogo riziku v diyalnosti zbroinich sil Ukraini – pravovi aspekti. [The concept of environmental risk in the activity of the Armed Forces of Ukraine: legal aspects] *Administrativne pravo i proces*. no. 4_14, pp. 69.
2. Blaga, A.B., Zagorodnyuk, I.V., & Korotkij, T.R. (2017). Na mezhi vizhivannya: znishchennya dovkillya pid chas vijskovogo konfliktu na Skhodi Ukraini [On the verge of survival: environmental destruction during the military conflict in eastern Ukraine]. *Ukrainska Gelsinska spilka z prav lyudini*, pp. 36–38.
3. Vasilyuk, O.V. (2015). Vijna i dovkillya: zapovidniki v zoni ATO [War and the environment: reserves in the ATO area]. *Ukrainska pravda: Zhittya*. Available at: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/03/7/190398/> (accessed: 12.10.2019).
4. Grican, A.O. (2016). Mizhnarodne gumanitarne pravo yak klyuchovij instrument ohoroni navkolishnogo seredovishcha pid chas zbrojnih konfliktiv mizhnarodnogo harakteru [International humanitarian law as a key environmental instrument in armed conflicts of an international nature]. *Porivnyalne analitichne pravo*, no. 6, pp. 278–279.
5. Pro zakoni i zvichai vijni na suhodoli ta dodatok do nei: Polozhennya pro zakoni i zvichai vijni na suhodoli: IV Konvenciya vid 10.10.1907. no. 995_222. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (accessed: 13.10.2019).
6. Protokol pro zaboronu zastosuvannya na vijni zadushlivih, otrujnih abo inshih podobnih gaziv ta bakteriologichnih zasobiv vid 17.06.1925. no. 995-198. Available at: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_198 (accessed: 13.10.2019).
7. Pro Statut vnutrishnoi sluzhbi Zbrojnih Sil Ukraini : Zakon Ukraini vid 24.03.1999 no. 548-XIV. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (accessed: 12.10.2019).
8. Tkachuk, P.S., & Vorona, T.O. (2017). Pidhodi do pobudovi koncepcii ekologichnogo monitoringu operacijnih zon regionalnogo zbrojnogo konfliktu pri vedeni sluzhbovo-bojovoi diyalnosti prikordonnih pidrozdiliv na dilyanci regionalnogo upravlinnya. [Approaches to the construction of the concept of ecological monitoring of operational zones of regional armed conflict while conducting the military-combat activity of border units at the regional management area]. *Zbirnik naukovih prac Centru voenno-strategichnih doslidzen*, no. 2(60), pp. 55–56.
9. Sharij, V.V. (1999). Visnovki z balkanskoi vijni. Chomu navchila Ukrainu balkanska vijna ta inshi konflikti [Conclusions from the Balkan War. Why did Ukraine teach the Balkan War and other conflicts]. *Mizhnarodna bezpeka*, no. 1, pp. 46–48.
10. Vojciovskaja, A., Shutyak, S., Melen-Zabramna, O., Vasilyuk, O., Norenko, K., & Kravchenko, O. (2015). Voenni dii na skhodi Ukraini – civilizacijni vikliki lyudstvu [Military action in eastern Ukraine is a civilizational challenge to humanity]. Lviv : EPL.